

F) Összegzés

A tömbösödést az áttekinthetőség érdekében tagmondatok tömbösödéseként, azaz összetett mondat szerkezeti sajátosságaként mutattam be. Ez a kéttagúként megjelenő összetett mondat azonban – mint láttuk – legalább háromtagú: bele kell érteni azt az implicit ELVÁRÁS-t is, amellyel az utótag közvetlen ellentétben áll. Minimálisan ezt a három tagot s összefüggéseiknek módját 'rendszerszerű mondattömb'-nek tekinthetjük. E rendszerszerű mondattömb elsősorban jelentésszerkezet, amelynek összes tagja többnyire csak egy elméletileg létrehozott alakulatban van meg együtt. A használatban számos tagja implicit, s ezek csak olyan partner (kutató) számára tudatosulnak, aki – önmaga számára elfogadható módon – értelmezni tudja őket.

Az értelmezéshez (interpretációhoz) – a nyelvi ismeretek mellett – a világra vonatkozó tájékozottság: ismeret, hiedelem, fantázia stb. is szükséges; e komponenseken épülnek fel azok az előfeltevések (KIEFER 1983.), amelyek a megnyilatkozásban leírt tényállásokkal együtt elvárásokhoz, következtetések levonásához adnak alapot.

A világra vonatkozó ismeretek, feltételezések, hiedelmek nem grammatikai kategóriák. Ezek a jelentéstan (szemantika), valamint a nyelvhasználat (pragmatika) kategóriái, amelyek – a grammatikai kategóriákkal együtt – az általános jel tudomány (szemiotika) kategóriarendszerét alkotják. Tankönyv műfajában ez a kategóriarendszer magyar nyelven még nem kerülhetett a tanárjelöltek, illetve a tanárok kezébe, de a *Szemiotikai szövegtan* c. periodika tanulmányai, bibliográfiái és repertóriumai lehetőséget adnak a tájékozódásra, több helyen az elmélyülésre is. A téma tipológiai kiegészítését olvashatjuk BENCZE LÓRÁNT tanulmányában. (BENCZE 1999. 44)

1.3. Interpretációs (retorikai, szemiotikai) megközelítések

1.3.1. A jelentésszerkezet retorikai megközelítése

R. BARTHES egy tiszta enthüméma-példa kapcsán tett fel egy fontos kérdést. Ha egyszer egy közismert maximából (mint nagy premisszából) és a nagy premissza érvényeségi körébe tartozó kis premisszából a konklúzió egyértelműen következik, akkor „Miért történik meg oly gyakran – kérdezi BARTHES –, hogy a konklúzió ellentmond a nagy premisszának, a tett pedig ellenáll a közvélekedésnek”? Tudniillik az alábbi »csodaszép« enthüméma ellenére – írja BARTHES – »iszom«:

*Az alkoholfogyasztás ártalmas az emberre,
mivel én egy ember vagyok,
tehát nem szabad innom.*

„Ez az az eset – adja meg saját kérdésére a választ R. BARTHES –, amikor »suttymban« egy másik [kiem. B. I.] nagy premisszára hivatkozom (amely oly jól ismert a kiskocsmákból és a biztrói beszélgetésekből):

A jég és a gyöngyöző ital a szomjamat oltja, felfrissít.”

Itt idézett példájában BARTHES – mint „»csodaszép« enthümémá”-ban nem tartja fontosnak megkülönböztetni egymástól az elhangzó (explicit), valamint az el nem hangzó, csupán a szillogisztikus séma által felidézhető implicit tételeket; itteni vizsgálatunk szempontjából azonban e megkülönböztetés fontos. Innen közelítve BARTHES példájából

életszerűen az alábbi – konklúzió szerepű – ellentétes viszonyú összetett kijelentés is elhangozhatik:

Nem (lenne) szabad innom, mégis iszom.

Az ellentétes viszonyt kifejező *mégis* kötőszó közvetlenül – az egyaránt konklúzió szerepű – két explicit kijelentés között szerepel; de – ezek közvetítésével – a két enthümémának az ellentétét modellálja. Az első enthüéma mindkét tételét (nagy és kis premisszáját) leírja BARTHES (*Az alkoholfogyasztás ártalmas az emberre, és én egy ember vagyok*), a második enthüméből csupán – az ugyancsak implicit – nagy premisszát tartja fontosnak leírni (*A jég és a gyöngyöző ital a szomjamat oltja, felfrissít*). Az itteni kis premissza azonos az előtagéval (*én egy ember vagyok*), a konklúzió pedig logikus (*tehát iszom*).¹

1.3.2. Az implikációk konvencionális, valamint konverzációs tartalma

Ezt a megközelítésmódot részletesen ismerteti egyik korábbi munkám (BÉKÉSI 1993. 16–24), az alábbi két példa csupán az elmélet lényegét szemlélteti. GRICE konverzációs implikáció felfogása előtt hasznos lehet felidézni a konvencionális implikációt.

A konklúzióhoz jutásnak azt az útját, amelyen a *p*-vel jelölt megnyilatkozás proposicionális tartalmából és egy rekonstruált nagy premissza proposicionális tartalmából jutunk el egy konklúzióhoz (*Ha p, akkor q, és ez p, tehát q.*), az itteni – szemantikai-pragmatikai – elemzésekhez célszerű egyszerűsítéssel 'konvencionális' implikációnak nevezzük. Az ilyen módon nyert konklúzió explikálódhatik, de megmaradhat a partner implicit, azaz sugallt tanulságának is.

„Eszterke, én marsallnak születtem, de most nincs háború.” (Bólya Péter, ÉI 1990. III. 23)

Az idézett mondatban a *de* kötőszó a két explicit tagmondat ellentétét modellálja, jól-lehet az ellentét közvetlenebbül érvényesül az implicit kijelentések között.

Implicit nagy premisszá:

'Ha valaki marsallnak születik, akkor elvárható/remélhető, hogy valamiféle hadvezér válik belőle, de ha nincs háború, akkor nincs szükség hadvezérekre.'

Implicit konklúziók:

'Elvárható/remélhető volt, hogy valamiféle hadvezér válik belőlem, de tény, hogy nem lettem.'

Látható tehát, hogy a 'kettős szillogizmus' épít az 'implikáció' műveletére. Ez azzal több a nyelvtanokból ismert *Ha ... , akkor*-féle feltételes alárendelésnél, hogy a feltételes mondat itt 'conditio', amelyből a főmondat tartalma 'implicatum'-ként következik. Nem a 'logika' egyértelmű következetességével ugyan (*Ha valaki ember, akkor – szükségsze-*

¹ „Comment se fait-il alors que si souvent la conclusion contredise la majeure et que l'action résiste à la connaissance? C'est parce que, bien souvent, de la majeure à la mineure, il y a déviation: la mineure implique subrepticement une autre majeure: »Boire de l'alcool est nuisible à l'homme, or je suis un homme, donc je ne dois pas boire«, et cependant, malgré ce bel enthymème, je bois; c'est que j'eme refère »en douce« à une autre majeure: le pétillant et la glacé désaltèrent, se rafraîchir fait du bien (majeure bien connue fe la publicité et des conversations de bistrot).” (BARTHES 1970. p. 205). Vö. SZIGETI 1997. 132–133.

rüen – halandó.), hanem a 'pragmatika' mindennapi kollektív tapasztalatára építve (*Ha valaki ember, akkor – általában – társadalomban él.*).

H. P. GRICE kiinduló tétele az, hogy a beszédváltás (a konverzáció) kooperatív cselekvés: közös célja, van; a beszédváltásoknak ezért a kooperációs alapelv (cooperative principle) és bizonyos követelmények (maximák) betartásával kell történniük (GRICE 1975. 49). E maximák – I. KANT alapelvei nyomán – egyrészt magára a mondanivalóra vonatkoznak, így a mondanivaló mennyiségére (informativitására), minőségére (igazságára) és viszonyára (lényegében arra, hogy mennyire releváns), másrészt a mondás hogyanjára: módjára (vagyis világosságára, rövidségére, pontosságára).

Ha ezen maximák valamelyikét a beszélő megsérti, vagyis megnyilatkozása például nem annyira részletes, amennyire a partner elvárta volna, akkor a partner értelmező tevékenységében 'konverzációs implikátúra' lép működésbe: a beszélő *p-t* mond ugyan, de – a partner szerint – *q-t* sugall. Nézzük meg GRICE néhány példáját!

GRICE „C” (1a) példája egy professzor alábbi levele, melyben a lehetséges munkaadó számára jellemzést ír egy hallgatójáról, X úrról, aki filozófusi állásra pályázik:

„Tisztelt Uram! X úr angol tudása kitűnő, az órákra pedig rendszeresen eljárt. Üdvözléssel stb.”

E levél megsérti a 'mennyiség' első maximáját, mert nem eléggé informatív: éppen arról nem ír, amiről kellene. GRICE saját elemzése: [A professzor] „nem léphet ki, mert ha nem akarna kooperatív lenni, akkor minek írna egyáltalán. Nem tudhat azonban ismeret hiányában többet írni, hiszen a személy a tanítványa, mi több, tudja, hogy ennél több információra lenne szükség. Ennélfogva neki több információt kell akarnia adni, mint amennyit vonakodva leírt. Ez a feltételezés azonban csak abban az esetben állja meg a helyét, ha feltételezzük, hogy X úr gyenge filozófiából. Ez az tehát, amit ő implikált. 'rövidség, tömörség' maximáját sérti meg. (GRICE 1975. 52)

Egy másik esetben tanulságos összehasonlítani a két alábbi megnyilatkozást:

(a) Miss X az *Otthon*, édes *otthont* énekelte.

(b) Miss X egy hangsorozatot állított elő, amely jól megfelelt az *Otthon*, édes *otthon* dallamának.

GRICE elemzése – azt feltételezve, hogy egy zenekritikus inkább a (b)-t választotta elmondásra, nem pedig az (a)-t – : „Miért választotta [a kritikus] ezt a halandzsát a tömörebb és csaknem szinonim *énekelte* helyett? Feltehetőleg azért, hogy jelezzen valamilyen éles különbséget „Miss X” produkciója és aközött, amire rendszerint az *énekel* szó utalni szokott. A legnyilvánvalóbb feltételezés az, hogy „Miss X” produkciója valamilyen rejtett hibával volt terhes. A kritikus tudja, hogy e feltételezés az, ami valószínűleg be fog ugrani; vagyis ez az, amit implikál.” (GRICE 1975. 56)

1.3.3. Az ellentétfajták jelentésszerkezeti szerepe

Az összetett mondatok és az elemi szövegegységek jelentésszerkezetének vizsgálatában az elvárástörő (s a vele rokon megengedő) ellentétre több kutató is felfigyelt (BIASCI 1982, FRITSCHÉ 1982, DORFMÜLLER-KARPUSA 1982, BÁNRÉTI 1983.). Egybevágó feltételezések utaltak ugyanis arra, hogy ennek az ellentétfajtának a jelentésszerkezetét csak implicit komponenseinek feltárással lehet megérteni.

Az implicit jelentésrészletek tényszerű kezelhetőségére – magyar anyagon – BÁNRÉTI Zoltán adott először követhető mintát. Ez könyvének leginkább abban a két fejeze-

tében található (BÁNRETI 1983. 35–52), amelyben a megengedő mondatok szemantikai típusait viszonyítja az ellentétes mondatok két alaptípusához: a *kontraszt* (szimmetrikus), valamint az *elvárást törölő* (aszimmetrikus) ellentétfajtákhoz. Jelentősége miatt ezt a részt itt röviden össze is foglaljuk.

A kontraszt (szembeállító, egyszerű) ellentét alapformájában szintaktikai párhuzamosság van, s az ugyanolyan osztályú szintaktikai elemek között tagadás szerepel:

János megette az ebédet, Mária nem., illetőleg lexikális antonímia:

János magas, Mária alacsony.

Ezekről tanulságosan különböznek az *implicit* kontraszt ellentétes mondatok. Bennük az állított tények maguk nem ellentétesek, így a kitett kötőszó ad műveleti utasítást a partnernek, hogy olyan kontextust (előfeltevést, konklúziót) rekonstruáljon, amelyben az állított tények ellentétesek:

Sári volt a boltban, de János nem öntözte meg a citromfát.

E példában BÁNRETI ZOLTÁN az állított jelentés mellé így rekonstruálja az implicit jelentést: „Például legyen a beszélő hiedelme:

Ha valaki megígér valamit, akkor azt teljesíteni kell. János megígérte Sárinak, hogy ha Sári vásárol, akkor ő (János) megöntözi a citromfát.

A beszélő mondata:

Bár Sári volt a boltban, János nem öntözte meg a citromfát. A beszélő állítja:

Sári volt a boltban, és János nem öntözte meg a citromfát.

A beszélő hiszi:

(a) előbbi hiedelmét,

(b) (a)-ra és az állítottakra tekintettel előfeltételezi:

„Ha egyszer Sári volt a boltban, akkor Jánosnak meg kellett volna öntöznie a citromfát.” (i. m. 42)

E példa jól szemlélteti azt a helyzetet, amelyben a mondat teljes jelentését a partnernek két részjelentésből kell összeraknia. Egyik rész az explicit (állított) jelentés:

Sári volt a boltban, (és) János nem öntözte meg a citromfát, a másik rész implicit; az, amit a beszélő – feltehetőleg – elképzelt, hitt, továbbá amire – feltehetőleg – következett, amikor azt mondta, amit mondott. A jelentésnek ezt a részét a partnernek kell rekonstruálnia; a beszélő legalábbis ilyen utasítást ad neki a *de* kötőszóval.

Az idézett rekonstrukcióban szereplő *kell* (*kell, kellene*) valamilyen szokásrendszerre, konvencióra épít, amely alapján meg kellene tenni valamit. „A *kell* modalitása által jelzett szükségszerűség tehát a *deontikus* modalitás esete” – emeli ki a szerző (i. m. 44.).

1.3.4. Kísérlet a jelentésszerkezet reprezentálására

Az ellentétes szerkezetű példamondat értelmezését K. DORFMÜLLER-KARPUSA nemcsak a konklúzióval, hanem a konklúzió implicit szerepével ábrázolta (jele: *); s ezzel szinte kijelölte a szemantikai-pragmatikai értelemben vett 'kettős szillogizmus' feltételezéséhez vezető utat. Példája, amit a 32–38. oldalakon már részleteztünk, a következő.

„[A] A miniszterek változtak, de [B] a titkárnő megőrizte állását.”

„Hogy a példában lévő ellentét mint olyan – írja a szerző – érthető legyen, szükséges, hogy egy preszuppozíciót [jele: pr], mely a világismeretünkéből származik, implicit formában figyelembe vegyünk. Ez így hangzik:

[Apr*] Ha a miniszterek változnak, akkor változnak a titkárnők is.

Ez a preszuppozíció – folytatódik az elemzés –, továbbá a példa felszíni struktúrájának első argumentuma – [Ap]-vel jelölt előtagja – szolgál a premisszául a következő konklúzióhoz – jele: [Aq], amely a felszíni szerkezetben nem jelenik meg:

[Aq*] Elvárható volt, hogy a titkárnő cserélődik.

Az ellentétes viszony – írja DORFMÜLLER-KARPUSA – a mély struktúrában fekvő konklúzió, valamint a felszíni struktúra második argumentuma – a [B]-vel jelölt utótag – között található:

[Apr*]

[Ap]   de   [B]

[Aq*]   .....

Az ellentét – vonja le a következtetést a szerző – melyet a *de* jelöl, a mély szerkezeti konklúzió [Aq*] és a felszíni szerkezeti [B] argumentum között húzódik.”

Az ellentétes szerkezet reprezentációjából kitűnik, mi az, ami DORFMÜLLER-KARPUSA értelmezéséből közvetlenül hozzájárult a kettős szillogizmus feltételezéséhez, s mi az, amit – ugyancsak a reprezentáció hatására – másként is lehet gondolni.

Eligazítón fontos, hogy az ábra a *de*-viszony explicit előtagját – az [Ap]-t – egy szillogizmus tételeként (kis premisszájaként) szerepelteti; kérdés azonban, hogy az ellentét utótagját – jele: [B] – miért helyezi az előtaggal azonos szintre. Valószínűleg azért, mert a „titkárnő” a „miniszterek”-kel is szembe van állítva (mivel ekkor két topikja van a példamondatnak); ugyanakkor az utótag („a titkárnő megőrizte állását” az előtag implicit konklúziójával is kapcsolatban van; mint elvárást törli azt:

‘Elvárható volt, hogy a titkárnő cserélődik, de tény, hogy ő nem cserélődött.’

Ez az értelmezés hívja fel a figyelmet arra, hogy nemcsak az előtag, hanem az utótag is tétele lehet egy – másik – szillogizmusnak. Ha ugyanis a [B]-t egy másik – az elsővel ellentétes viszonyú – szillogizmus tételének tekintjük, akkor ennek konklúziójának kell lennie: explicit tényként törli az implicit elvárást. (Az utótag következtetési alapja a példamondatban kimondatlan marad, ezért az olvasó – korábbi tapasztalatai szerint – különféle okokra gondolhat, pl. „tudniillik igen jó szakember volt”.)

[Apr*]

[B]

[Ap]

[B]

[Aq*]   de   [Bq]